

İHTİYAÇ KAVRAMI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER VE KAMU EKONOMİSİ

*Nuri BURHAN**

GİRİŞ

Denilebilir ki, ekonomik sistemleri ne olursa olsun günümüz toplumları oldukça hızlı bir değişme sürecine girmiş bulunmaktadır.

Ekonomilerin altyapısında gerçekleşen iyileşmeler ve evrimler üstyapıya ait bazı kurum ve anlayışları da kaçınılmaz olarak etkilemektedir. Hal böyle olunca ortaya aralıksız yeni sorunlar ve karşılanması gerekli gereksinimler ile bu uğurda geliştirilmiş çözüm önerileri çıkmaktadır. Ne var ki, sorunlarda ve hal çarelerinde oluşturulmuş anlama ve çözümleme yöntemlerinin uzun ömürlü olduğu söylenemez.

Kimbilir belki de bu nedenledir ki olayları gözlemleyen tanınmış Polonyalı iktisatçı O. Lange "bugün her aile reisi her sabah birkaç yüz, her işletme yöneticisi ise bir kaç bin denklemi çözmek zorundadır"¹ diye yazmakta, benzer şekilde bir başka yazar, R. Solow da "içinde bulunduğumuz ortamda iktisatçılar küçük birer düşünür olmayı kabullenmelidirler"² yargısına varabilmektedir. Yukarıdaki gözlemlerin ihtiyaç konusunun önemini yeterince vurgula-

(*) Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdarî Bilimler Fakültesi'nde Maliye Doçenti.

- 1) Aktaran, J. Waelbroeck, La Grande Controverse sur la planification et la théorie économique mathématique Contemporaine in Cahiers de l'ISEA février 1964, Paris, S. 12.
- 2) Akrotan J.K. Galbraith le Nouvel Etat Industriel 3e ed., Paris (Ed. Gallimard), 1979, S. 26.

dığı açıktır. Bununla beraber ihtiyaç denilen duyarlı konunun bir bütün olarak incelenmesi aslında ekonomi politiği doğrudan doğruya ilgilendirmemektedir. Ama o birtakım koşullar ortaya çıkarmayı ve giderek maddi yaşamın üretiminin karakterini anlamayı mümkün kılabilenmektedir. Bu itibarla ihtiyaçlar büyük bir kuramsal ve pratik öneme sahiptir. Çünkü toplumun belli bir andaki veya dönemdeki gereksinmelerinin bilinmesi gerçek yaşam düzeyinin ölçülmesine yani gönenc (refah) seviyesinin anlaşılmasına olanak hazırlar. Refah düzeyini artırmanın da kamu ekonomisinin belli başlı amaçlarından biri olduğu artık iyi bilinen bir gerçektir. İşte biz bu ve benzer hususları gözönünde bulundurarak şöyle bir yöntemle sorunu irdelemeye çaba sarfedeceğiz. Önce gereksinmeden ne anlaşılması gerektiğini ve bunun ne gibi etkenler yüzünden nasıl bir değişme sürecine girmek zorunda kaldığını, ne şekilde sınıflandırılabilirliğini ele alacağız. Daha sonra da gereksinme kavramı ve sorununun günümüz kamu ekonomisine ilişkin politikaların oluşturulup uygulanmasında ne gibi etkiler icra ettiğine, yani gereksinme kamu ekonomisi karşılıklı ilişki ve etkileşimine kaynaklar elverdiği ölçüde değinmeye çalışacağız.

A — Gereksinme kavramı : Evrim ve sınıflandırma üzerine tartışmalar

Sözcük anlamında ele alacak olursak ihtiyaç konusunda geliştirilmiş tanımlar liberal ve sosyalist iktisat yazımında başlıca şu görüşlerde karşımıza çıkmaktadır. Liberal iktisatçı ve maliyecilere göre gereksinme fert veya toplum tarafından hissedilen yokluktur. Ekonomik alanda sözkonusu yokluk bir mal veya hizmet olarak belirlir. Zaten ekonomik uğraşların nihai amacı da ihtiyaçları tatmin etmeye çaba harcamaktır³. Gereksinmeleri tatmin yöntemi herhangi bir ekonomik rejimin temel özelliklerinden birini oluşturur. Sözkonusu tatmin hedefine ulaşma konusunda araçların nasıl örgütlenip kullanılacağı noktasındadır ki, ekonomik ve mali doktrinler farklı görüşlere sahip olmuşlardır. İhtiyaç marksist anlayışta ele alındığında, toplum halinde yaşayan insanların maddi yaşamını koşullan-

3) Y. Bernard - J.C. Colli, Dictionnaire économique et financier, Paris (Ed. du Seuil), 1975, 3e ed., S. 202.

dıran doğal ve toplumsal gerekliliklerin (beslenme, barınma vd.) tümü olarak karşımıza çıkar⁴. Yukarıda oldukça kısa olarak vermeye çalıştığımız gereksinme tanımları kavramsal olarak birer daha yakından incelenirse şu gibi bazı eklemeler yapılabilir. Liberal öğretiyeye göre gereksinmeler nisbi, dolayısıyla de subjektif bir yapıya sahiptir. Böyle olunca pazar ekonomisi içinde ihtiyaçlar arasında optimal bir hiyerarşi ancak bireysel seçimlerden oluşan bir işlem yardımıyla gerçekleştirilebilir. Bu türden yaklaşım bizi genelde şöyle bir sonuca ulaştırmaktadır diyebiliriz. Liberal gereksinme anlayışı yalnızca tatmin edilebilecek talebi dikkate alır. Bir başka anlatımla, kapitalist sistemde gereksinme alanında pazarda sergilenmiş ve gerçekte hiyerarşisi gelir dağılımı aracılığı ile belirlenmiş gereksinmeler önem kazanır. Buna karşın liberalizmin karşıtı olan düşünce yapısında ihtiyaç objektif bir nitelik taşır ve sosyalist ekonomilerde genellikle ihtiyaçlar hiyerarşisi ve tatmin yolları merkezi bir planla gerçekleştirilmeye çalışılır⁵.

Yukarıda sergilemeye çalıştığımız özet tanımlamaların dünden bugüne kaleme alınmadığını ve hepsinin de belli bir tarihsel süreç içinde geliştirildiğini kabul etmek gerekir. O nedenle sorunu bir adun geriye götürerek olayın evrimini ana hatlarıyla aktarmakta yarar vardır.

Günümüzde birhayli geliştirilmiş ekonomik antropoloji araştırmaları bize öğretmektedir ki, toplumlar kapitalist evreye gelmedikleri dönemde ne sınırsız istek vardı ve ne de seçimlerinde özgür idiler. Bu bulgular özellikle kıt kaynaklarını sınırsız isteklerini karşılamak üzere dağıtan tüketici tipinin evrenselliğini tartışma konusu yapmaktadır. Özgür seçim olanağının bulunmayışı, kapitalizm öncesi toplumların kendi çıkarları doğrultusunda davranan anonim bireylerden oluşmamasına bağlanmaktadır. Bu topluluklarda kişisel davranışlar daha çok toplumun bütünlüğünü korumaya yönelik ve toplumsal denetim altındadırlar. Kişilerin anonim olmayışları ise ihtiyaçlarını niteliksel olarak belirleyen sosyal konumlarda bulunuş-

4) M. Bouvier ve diğerleri, Marksist Ekonomi Sözlüğü (Marksist İncelemeler ve Araştırmalar Merkezi), Çev. B. Aren, İ. Yaşar, İstanbul (Sosyal yay.), 1977, S. 214.

5) Y. Bernard - J.C. Colli, a.g.y., S. 203.

larına bağlıdır. Yani kapitalizm öncesi toplumlarda belirli bir toplumsal konumdaki kişilerin diğer konumdakilerden değişik ihtiyaçlara sahip olduklarını görüyoruz. Nedeni ekonomik olanaklara değil de, ihtiyaçların önceden belirlenmiş kurallara göre toplumca dağıtılmasına bağlı olan bu değişiklikler giyim kuşamdan yiyip içmeye kadar her alanda kendini gösterebilmektedir. Ayrıca kapitalist aşamaya gelememiş toplumlarda bazı eşyanın yalnız belirli amaçlar için ve belirli kişilerce kullanılmasına ilişkin kurallara da rastlanmaktadır⁶. Doğaldır ki, bu tür bir yapı içinde öznesi, özgür seçim hakkına sahip bireyler olan kuramlar da geçerli olamamaktadır. Açıkça görülebileceği gibi gereksinmelerin toplumsal konulara göre dağılıp karşılandığı yerde ihtiyaçların yapısı bir veri olarak karşımıza çıkmaktadır. Yani kişinin toplumdaki yerini bilmek onun gereksinmelerini bilmek anlamına gelmektedir. Bu noktada, toplumlar arasında, toplumsal alışkanlık konusunda ortaya çıkan farkları gözardı etmemek gerekir. Kapitalizm öncesi toplumlarda kişi toplumsal hiyerarşi içinde belirli bir yeri olan ve çoğunlukla belirli bir işi görmeye yükümlü bir ailenin parçası olarak ortaya çıkıyor. Bir başka deyişle, babasının oğlu olarak doğup içinde doğduğu toplumsal katmanı değiştirme olanağı bulamadan, babasının oğlu olarak yaşıyor. Anılan durumda da ihtiyaçların kişinin yaşam süresinde yapı değiş-tirmesi kolay kolay gündeme gelemiyor.

Halbuki, kapitalist aşamaya ulaşabilmiş bir toplumda kişinin yeri ve gereksinmeleri konusu bütünüyle değişiktir. Bu değişikliği en iyi burjuva ideolojisi içinde "bireysel özgürlük" ve "bireysel başarı" kavramlarının yeri ve önemine bakarak görebiliyoruz: Kapitalist gelişmeyle birlikte birey-toplum ilişkisi üst yapı kurumlarca belirlenen değişmez toplumsal konumlara dayanmaktan çıkıyor, ilişkiler ekonomik düzeyde belirmeye başlıyor.

Polanyi (1957)'nin deyişle, daha önce toplumsal yaşam içinde yerleşmiş olan ekonomik düzey bağımsızlık kazanıyor⁷. Marx'ın sivil toplum kavramı çerçevesinde yaptığı açıklamalarda da, top-

6) A. Trak, İhtiyaçlar Üstüne. in Toplum ve Bilim, İstanbul Kış. 1980, Sayı 12, S. 9.

7) Aktaran, A. Trak, a.g. makale, S. 10.

York 1965'den aktaran, A. Trak, a.g. makale, S. 4.

lumdaki temel ilişkilerin sosyal bağlardan ayrılıp ekonomik düzeyde belirlenişi üzerinde duruluyor. Yani ortaya belirli bir toplumsal işbölümü içinde doğmamış bireyler ve onların gereksinimleri çıkıyor. Bu bireyler üstyapı kurumları tarafından engellenmeden toplumsal hiyerarşi içinde yükselme şansına sahip görünüyorlar. Birey kendi seçtiği iş ve bu iş sonucu elde ettiği toplumsal başarıyla tanımlanırken, özgürlükle bireysel yetenek ve çaba sonucu sınıf atlama olanağı burjuva ideolojisi içinde önemli bir yer tutuyor. Gereksinmelerin toplumsal yapıdan bağımsız olarak ekonomik düzeyde belirlenişinde para ekonomisine geçişin büyük bir etkisi olduğunu da bu arada kaydetmek gerekir⁸.

Gereksinmelerin tanım ve evrimine ilişkin olarak sunduğumuz bu açıklamalardan sonra şimdi bir başka önemli konuya geçebiliriz. O da ihtiyaçların sınıflandırılması alanındaki sorunlar ve tartışmalarıdır.

Şu ileri sürülebilir ki, neoklasik iktisat kuramı gereksinmelerin sınıflandırılması ile ilgili olarak elle tutulur hemen hiçbir yöntem geliştirememiştir. Durum böyle olduğu halde, Dünya Bankası gibi uluslararası örgütler, neoklasik kuram içinde "temel ihtiyaçlar" diye bir politika benimsemiş ve yardım yaparken de öncelikle bunların karşılanmasına dikkat etmiştir. Bu tür bir davranış ve uygulamanın kuramsal dayanaktan yoksun olduğunu ilk aşamada vurgulamak gerekir. Ancak ortada bir neo-klasik tüketici kuramı vardır. Söz konusu kuram daha çok Jevons'un yapıtına dayanmaktadır. Neo-klasik tüketici kuramı ise temelde gereksinmelerden soyutlanmış fayda kavramı üzerinde durur.

Jevons'a (1905) göre iktisatçı faydanın doğrudan kişilerce nasıl değerlendirildiğine bakarak işe başlar. Birşeyin neden istendiğini ya da istenmediğini açıklamak ona düşmez. Tüketicinin rasyonel davranıp davranmadığı da yalnızca isteklerin kendi aralarında tutarlı olmalarına ve elde edilmeleri için kullanılan yöntemlere bakılarak değerlendirilebilir. Böylece Jevons'ı izlersek görürüz ki tüketim ve gereksinmeler konusunda davranışların nihai etkileri toplumsal bilimlerin diğer dallarının görevidir. İktisatçılar yalnızca yakın etkilerle uğraşmalıdırlar⁹. Kanımızca bu kısıtlama iktisatçının etkin ola-

8) A. Trak, a.g. makale, S. 11.

9) In W.I. Jevons, *The principles of Economics* A.M. Kelley, New

bileceği alanı oldukça daraltmaktadır. Nitekim Jevons bile sonradan kendi koyduğu kuralların dışına çıkmak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla Jevons'tan günümüze kadar birçok yazar gereksinmeler konusunu neoklasik iktisat kuramının sınırlarını biraz zorlayarak çeşitli biçimlerde ele almıştır. Bu inceleme yöntemleri arasında az gelişmiş ülke sorunlarından başka, gelişmiş kapitalist toplumlarda gittikçe artan tüketimle birlikte gözlemlenen doyumsuzluk üzerine geliştirilen düşüncelere de sık sık rastlamak olasıdır.

Şimdi bunlara kuşbakışı bir göz atmakta tebliğimizin içeriğini daha tatminkar kılabilmek bakımından yarar vardır.

Gereksinmelerin sınıflandırılmasında ilk olarak doğalcı yaklaşımdan söz edebiliriz. Bu yaklaşım biyolojik temelden (yeme, içme, giyinme, barınma vd.) hareket eder. İnsan doğasını değişmez bir veri olarak kabul etmekte ve saptanan basit veya temel gereksinmeler tabanından yeni ihtiyaçların türediğini ileri sürmektedir. O halde doğalcı yaklaşıma göre gereksinme biyolojik etkenler ile bireyin sürekli doyumsuzluğundan kaynaklanmaktadır. Daha da somutlaştıracak olursak, biyolojik verilerden hareketle bireyin psikolojik durumunun da gözönünde bulundurulduğunu ve sonuçta biyoloji ile psikolojinin belirleyici olduğu bir ihtiyaçlar yelpazesinin ortaya konduğunu ileri sürebiliriz. Doğalcı yaklaşımın mantığına göre, bireysel beğeni ve tercihlerin toplamına dayanan kolektif psikolojiye başvurulmakta veya kültür ortamının bireyi etkilediği görüşü savunulmaktadır. Şöyle ki, kültür tanımlanan basit veya temel gereksinmeleri, psikoloji aracılığı ile etkilemekte ve gereksinmeler toplumsallaşmaktadır. Böylece temel ihtiyaçların tarihsel ve kültürel bir çerçevenin içine yerleştirilmesi toplumsal nitelik kazanmalarını sağlamaktadır¹⁰. Doğalcı yaklaşım bazı iktisatçılar tarafından eleştirilmiş ve ortaya yeni tür bir ihtiyaç sınıflandırması atılmıştır. O da gereksinmeleri yapay ve gerçek olmak üzere iki grupta toplayan sınıflandırma yöntemidir.

Bu düşüncenin ilk yaratıcısı Veblen'dir. Veblen'in sınıflandırmasında temel ihtiyaçlar gerçek ihtiyaç anlamında ele alınmaktadır ve bunlar da ilk elde insanların aç, susuz, barıksız kalmaması,

10) S. Sönmez, Gereksinmelerin Toplumsallaşması ve Birey - Devlet ilişkisi, Bilim ve Sanat, Ankara, Eylül 1982, Sayı 21, S. 37.

sağlık ve eğitim hizmetlerinden yararlanabilmesi ve bunun sürekliliğine güvenmesidir diyebiliriz¹¹.

Veblen'e göre yapay ihtiyaçlar ise bireyin toplumdaki yerini koruması için yaptığı uğraşlar sonucu ortaya çıkarlar. Gösteriş için tüketime yol açabilecek bu türden bir faaliyetler zinciri haliyle beraberinde "gösteriş için aylıklık" diye nitelendirilen bir olayın da yaratıcısı olabilmektedir.

Kanımızca Veblen'in yaklaşımında ilginç olan nokta yapay gereksinmelerin tarihsel süreç içinde gerçek ihtiyaçlara dönüşmesidir. Gösteriş için tüketim zamanla gerçek ihtiyacı karşılayan tüketime dönüşmekte, böylece toplumsal gereksinme ve tüketimin saptanmasında önemi yadsınamayacak bir işleve sahip olmaktadır.

Veblen'in ortaya attığı görüşler daha sonraları Mercuse ve amerikah iktisatçı Galbraith tarafından da benimsenmiş ve geliştirilmiştir. Mercuse'nin konuya ilişkin yaklaşımını şu şekilde özetleyebiliriz.

"Bireyler eğer kendilerini yaşayışlarını biçimleyen nesnelere buluyorlarsa, bu onların eşyanın yasasını belirleyip koymalarından gelmez; eşyanın yasasını kabullenmelerinden gelir. Bir fizik yasası gibi değil, toplumların yasası gibi kabullenirler bunu. Bu yargı özel toplumsal çıkarların bireye yükleyip benimsettiği yapma ihtiyaçlardan kaynaklanmaktadır. Örneğin reklamlara uyararak gevşemek, harekete geçmek, tüketimde bulunmak, başkalarının sevdiğini sevmek, beğenmediğini beğenmemek vd. gibi"¹² Mercuse'e göre yapay gereksinmeler bireyin benliğiyle bütünleşmektedir. Üretim sistemi tüketici bireyi baskı altına alarak bütünleşmeyi sağlamaktadır. Mercuse'e koştur bir görüşe sahip Galbraith da bu konudaki yorumlarını şöylece özetlemektedir.

"Günümüzün modern sanayi toplumunda karar yetkisi sermaye tarafından değil bir örgüt tarafından, kapitalist tarafından değil bir endüstriyel bürokrasi tarafından kullanılmaktadır.

Bu gözlem batılı gelişmiş ülkeler için olduğu kadar sosyalist toplumlar için de geçerlidir. Piyasa ve pazar mekanizması ekono-

11) A. Trak, a.g. makale, S. 5.

12) Aktaran, S. Sönmez, a.g. makale, S. 37.

minin hakim gücü olmaktan uzaklaşmakta ve büyük sınaî örgütlerin çıkarlarına ve isteklerine kendini uydurmaya çalışmaktadır¹³.

Galbraith'in tezine göre dev endüstri işletmeleri bugün tüketiciyi yönlendirmektedir. Yönlendirme olayı daha çok kendini silah endüstrisinde belli etmektedir. Gerçekten bugün A.B.D. savunma bakanlığına askeri malzeme satan silah sanayicileri, ülkenin silah gereksinmesi konusunda kendi planlarını kamu oyuna rahatlıkla benimsetebilmektedirler¹⁴.

Doğalcı gereksinme sınıflandırması yaklaşımını Mercuse'le birlikte eleştiren Galbraith, az önce özetlemeye çalıştığımız düşüncelerini, yorumuna ihtiyaç yapısını etkileyen reklam vs. gibi etkenleri de katarak, şu şekilde sürdürmektedir.

"Bugün çevremizde ne görüyoruz, gördüklerimiz aşağı yukarı şunlardır. Akıl almaz bir reklam kampanyası öyle bir reklam ki, hem bilimin olanaklarını ve hem de ince bir sanatı tüketiciyi etkilemek için rahatlıkla kullanabiliyor. Uzay endüstrisi alanında çalışan firmalar doğrudan veya dolaylı olarak ürettiklerinin istenilir şeyler olabilmesi için sinsice çaba harcamaktadırlar. Aynı şekilde güçlü silah firmaları, Kongreyi kendi isteklerini tatmin etmesi için değişik yollardan iknaya çalışmaktadırlar. Bu durumda, tüketici egemenliğinin en ateşli savunucuları bile geliştirdikleri kuramların silah ve diğer önemli kamusal mallar üretiminde geçerli olamayacağı kabul etmektedirler"¹⁵.

Demek ki, Galbraith'e göre ihtiyaçların arkasında yatan istemler, reklam vd araçlarla arttırılınca tüketim ve yaşam düzeyi artışının itici bir gücü kendiliğinden oluşuyor. Şimdi konuyu biraz daha açalım. Zira bu durum sonraları epeyce eleştirilebilecek bir yaklaşıma kaynaklık etmektedir. Gerçekten Galbraith'a göre talebin koşullandırılması gereksinmeler üzerine yapılan araştırmalarda mutlaka gözönünde tutulmalıdır. Peki nedir bu talep koşullandırılması? Galbraith soruyu şu şekilde yanıtıyor. "Aslında koşullandırma işi büyük bir endüstri gibidir. Öyle bir endüstri ki, geniş bir haberleş-

13) J.K. Galbraith, a.g.y., S. 20, 24.

14) J.K. Galbraith, a.g.y., S. 27.

15) Aynı yayın, S. 28.

me ağından satış örgütlerine, kadar yayılıyor. Ayrıca reklamcılık sanayinin tamamına yakın bir kısmını, personel eğitiminin ve diğer yardımcı kuruluşların tamamını içine alıyor. Ancak bu noktada bir hususa dikkat etmek gerekir. Alışılmış dilde talep koşullandırılmasının temel amacının olabildiğince fazla mal satmak olduğu zannedilmektedir. Oysa gerçek hiç de öyle değildir.

Talep koşullandırılmasından anlaşılması gereken asıl şey bu dev endüstrinin satıncıyı değişik yöntemlerle yönlendirmesidir. Talep koşullandırılmasında, sınıai örgütlerin ellerinde bulunan anahtar, tüketicilerin efektif alımlarının koşullandırılmasıdır. Burada tüketiciden anlaşılması gereken nihai tüketicidir. Nihai tüketiciler ise günümüzde fertlerle devletten oluşur¹⁶.

Yalnız burada konumuzu doğrudan ilgilendiren belli bir mal için talebin yönlendirilmesidir. Yine aynı yazara göre, koşullandırma alanında fizyolojik gereksinmelerin giderilmesinden sonra tüketici bireyi yönlendirmek kolaylaşmaktadır¹⁷.

Mercuse ve Galbraith'in yanısıra doğalcı yaklaşımı eleştiren yazarların en önemlilerinden birisi de J. Baudrillard'dır. Bu düşünür ihtiyaçların toplumsal sistemin mantığı gereği bireylere kabul ettirildiğini, ve gereksinmeler bütünüünün kapitalist sistem tarafından ortaya çıkarıldığını ileri sürmektedir. Sistemin istediği ve belirlediği ölçüde ihtiyaçların yaratıldığını söyleyen Baudrillard, tüketim gereksinmesinin üretilen malların satılması ve böylelikle sistemin devamlılığının sağlanmasında bir araç olduğunu vurgulamaktadır. Tüketiciyi yönlendirmek için de kredi ve reklam mekanizmalarının etkin biçimde kullanıldığını belirtmektedir.

Baudrillard nesnel tüketim ihtiyacı nedeniyle tüketimin yapılamadığı görüşündedir ve pazar ekonomisinin temel yapısal mekanizmaları çerçevesinde gerçekleştirilen toplumsal üretime, bireysel ihtiyaçların ve tüketimin ayarlandığını vurgulamaktadır¹⁸. Yine bir yazarın görüşlerinde de kaçınılmaz olarak yaşayabilmek için gide-

16) J.K. Galbraith, a.g.y., S. 245.

17) J.K. Galbraith, a.g.y., S. 247.

18) In J. Baudrillard, *La Société de Consommation*, S.C.P.P., Paris 1970, S. 119-120'den aktaran S. Sönmez, a.y. makale, S. 37.

rilmesi gerekli gereksinmeler ve sistemin yarattığı ikinci veya yapay gereksinmeler aynımı sözkonusudur.

Diyebiliriz ki, doğalcı yaklaşım, ciddi olarak eleştiren bu yazarların benimsemiş oldukları ortak görüşe göre günümüzdeki gelişmiş kapitalist ülke toplumları birer “tüketim toplumu” olarak nitelendirilebilir. Böylesi toplumlarda reklamcılık vd. gibi araçlar ile insan psikolojisi etkilenerek tüketiciler yönlendirilir. Öyle ki meta-mantığı bu tür toplumlarda egemen olur ve bir yabancılaşma ile karşı karşıya kalınır.

Gereksinmeler konusunda şimdiedek sunmaya çalıştığımız açıklama ve sınıflandırma yöntemleri bu konuların irdelenmesinde objektif yöntem yanlısı sosyalist yazarlar tarafmdan sert bir biçimde eleştirilmiştir. Kısaca özetlersek marksistler de genelde insanın tabiatında bulunduğu varsayılan ve doğal denen ihtiyaçlarla sonradan yaratılmış oldukları varsayılan ihtiyaçları birbirinden ayırma eğiliminin bir gerçeği dile getirdiğini kabul etmektedirler. Kimi ihtiyaçlar gerçekten biyolojik bazıları da insanların toplum içindeki ortak yaşamlarının bir ürünüdürler ama bu ayırım gereksinmelerin ortaya çıkışının ve giderilmesinin toplumsal biçimini dikkate almaz. Dolayısıyla sosyalist düşünürlere göre ihtiyaçlar bizzat üretim biçimi ile bağımlı olarak ve tarihsel süreç içinde bir değişikliğe uğrarlar¹⁹. Yani devingen yapıdan kaynaklanan bir evrim söz konusudur. Yine aynı düşünce doğrultusunda, tüketim toplumu yandaşlarının doğalcı yaklaşımı eleştirmeleri yerinde görülüyor. Ancak “gerçek” ve “yapay” ihtiyaçlar ayırımı ve bizzat “tüketim toplumu” kavramı üzerinde durmanın yararlarına işaret edilmektedir. Doğaldır ki bugün gerçek ihtiyaçtan ne anlaşılması gerektiği tartışmaya açık bir konudur. Örneğin gerçek gereksinmeler arasında yer alan beslenme, F.A.O. ve benzeri uluslararası örgütlerin de araştırmaları sayesinde “yeterli” ve dengeli olması gibi yeni boyutlar kazanmıştır.

Bir başka yönden, “tüketim toplumu” kavramı da eleştirilebilecek yapıdadır. Gerçekten bugün, Galbraith’ın da işaret ettiği gibi hayranlık uyandıracak sinai bir reklam kampanyası ile tüketicilerin ellerindeki davranış karar yetkisi alınıp firmaya aktarılmakta ve böylece hem bireyler hem de kitleler bunun etkisinden kendilerini arm-

19) M. Bowier ve diğerleri, a.g.y., S. 214 ve dev.

dıramamaktadırlar²⁰. Ancak tüketim toplumunun ideolojik bir boyutu olduğunu da unutmamak gerekir. Çünkü sözkonusu kavrama sığılarak sosyo ekonomik istemlerin değerlendirildiğini ve sürekli olarak robot tüketici görüntüsünün yaratıldığını görüyoruz. Yani Galbraith ve yandaşlarının görüşleri benimsenirse bireyin özgür olarak ve tek başına ihtiyaçlarını saptayamadığı anlaşılır. Bir başka anlatımla kitle iletişim araçları ile tüketim toplumunda yaşayan insanlar önceden istenildiği gibi programlanmakta ve yalnızca tüketimi düşünmektedir. Dolayısıyla bu yazarlar bir yandan doğalcı yaklaşımı eleştirirlerken diğer yandan bireyin özgürlüğü konusunda benimsedikleri tutum ölçüsünde doğalcı yaklaşımın çerçevesi içine girmektedirler²¹. Kaldı ki oldukça geliştirilmiş talep yönlendirme yöntemleri kullanılmasına karşın piyasada bazı mallar hala yeterince satılmamaktadır. Ayrıca sosyalist düşünceye göre tüketim toplumu çerçevesinde gereksinmelerin toplumsallaşması da tam olarak açıklığa kavuşamaz. Eleştirilerini özetlemeye çalıştığımız sosyalist yoruma göre ihtiyaç sorunu aşağıdaki şekilde değerlendirilmelidir.

Bir toplumda nisbi artık değerün üretimi, yani üretici güçlerin artış ve gelişmesi ile yeni bir insan tipi oluşmaya başlar. Bu "toplumsal" diyebileceğimiz bir insandır. Toplumsal insan ise çok yönlü doyum yeteneğine sahip, ileri derecede eğitilmiş ve kültürlü bir insan demektir. Bütün bunlar sermayeye dayalı üretimin bir ürünü ve koşuludur. Böylece toplumsal insanın tüketim çerçevesi de genişleyecektir. Yani ihtiyaçları artacaktır. Bir başka anlatımla gereksinmelerinde zengin bir insanla karşı karşıyayız. Genelde toplum içindeki insanların konumları değişiktir. Bir kısmı ihtiyaçlarını ücretleriyle bir kısmı da sermaye gelirleriyle tatmine çalışır. İşte ücretle satın alınanlara gerekli tüketim malları, sermaye geliriyle ah-

20) J.K. Galbraith, a.g.y., S. 254. Bu arada, hem talebi yönlendirmek ve hem de uluslararası rekabette üstün olabilmek amacıyla "Amerikan Petroloum Institute" adlı güçlü bir kuruluşun, petrol bunalımı başlamadan önce dünyada bir enerji darboğazı doğacağı ve dolayısıyla de petrol fiyatlarının artması gerektiği konusunda, kamuoyu oluşturmak için 4.5 milyon dolarlık reklâm kampanyasına girişmiş olması da bir örnek olarak zikredilebilir. Bkz. Le Monde Diplomatique, Janvier 1979, S. 1.

21) S. Sönmez, a.g. makale, S. 38.

uanlara da lüks tüketim malları demek gerekir²². Bu ihtiyaçlar üretim güçlerinin gelişimine koşul olarak gittikçe objektifleşmekte ve toplumsallaşmaktadır. Sözkonusu toplumsallaşmayı başlıca şu gibi alanlarda görebiliriz.

1 — Önce var olan tüketim nicelikçe genişler.

2 — Sonra gereksinmeler yaygınlaşır ve yaygınlaştıkça da yeni ihtiyaçlar yaratır.

3 — Yeni ihtiyaçların üretilmesi, yeni kullanım değerlerinin keşfedilmesi ve yaratılması ile farklı ihtiyaçların giderilme yöntemleri arasındaki ilişki pekişir. Sonuçta, bir bireyin gereksinmelerinin karşılanması diğer bir bireyin ihtiyaçlarını etkiler. Bu arada, A. Heller'in geliştirdiği ve sendikalar, meslek örgütleri vd. gibi baskı gruplarının etkisiyle doğan "radikal ihtiyaç" anlayışının da gereksinmelerin toplumsallaşmasında önemli katkıları olduğunu kaydetmek gerekir²³.

Şimdiye dek verdiğimiz bilgiler bize öğretiyor ki, ihtiyaçların nesnel bir karakteri vardır. Bu itibarla bir dileği yerine getiren ve doğrudan doğruya bir zorunluluğu yansıtmayan basit istekten ayrılırlar.

Bu nesnel karakter ancak bir toplumsal örgütlenme ile karşılanabilecek kollektif gereksinmeler sözkonusu olduğunda açıkça kendini gösterir. (güvenlik ve öğrenim ihtiyacı, sağlık ihtiyacı vs. gibi) Ne olursa olsun gereksinme duyarlı bir konudur ve kamu ekonomisi ile yakın ilişki içindedir. Şimdi de sorunun bu yönünü inceleme alanımıza alalım.

22) A. Trak, a.g. makale, S. 13-14.

23) A. Trak, a.g.m., S. 13 ve S. Sönmez, a.g. makale, S. 40. Radikal ihtiyaç kavramına bir örnek olarak sendikaların daha çok boş zaman ve daha doyurucu çalışma koşulları istemesi gösterilebilir. Ücret artışı radikal bir ihtiyaç sayılamaz. Çünkü radikal ihtiyaçların doğuşu, yalnız toplumun varolan yapısı içinde yerine getirilemeyecek bir istekle değil, aynı zamanda bu isteğin mevcut sınırlar içinde karşılanamayacağı bilincinin gelişmesi ile de ilgilidir. Bkz. A. Trak, a.g. makale, S. 18.

B — İhtiyaç ve Kamu Ekonomisi

İhtiyaç sorunu ile kamu ekonomisi arasındaki ilişkileri yeterince kavrayabilmek için kanımızca önce modern kamu ekonomisinin kendisine ne gibi hedefler seçtiğini ana hatlarıyla tanıtmak gerekir. Sözkonusu hedefleri aşağıdaki gibi sıralayabiliriz.

- Özel tüketimi olabildiğince yüksek ölçüde tatmin etmek.
- Kollektif ihtiyaçları karşılamak.
- Ekonomik gelişmeyi başlatmak ve sürdürmek.
- Değişik alanlardaki gelir dağılımını düzeltmek.
- Yüksek bir istihdam (kullanım) düzeyi gerçekleştirmek.
- Tatmin edici bir dış ticaret dengesi kurmak.
- Fiyatlarda istikrar sağlamak.
- Ulusal kaynakları akılcı olarak kullanmak²⁴.

Şu var ki, gereksinmelerin gösterdiği başdöndürücü evrim karşısında, piyasa mekanizması kamu ekonomisini yukarıda sıralanan hedeflere kolayca ulaşmaktan alıkoymaktadır. Bu alanda doğan aksaklıkları ve ihtiyaç - kamu ekonomisi karşılıklı etkileşimini şu şekilde sıralayabiliriz.

— Artık iyi bilinmektedir ki piyasa mekanizmasında kendine özgü birtakım çelişkiler sözkonusudur. Çünkü kapitalist sistem içinde toplumun üretim gücünü arttırmak yalnızca o toplumun tüketim kapasitesini yani ihtiyaçlarını kısımla mümkün olabilmektedir²⁵.

İhtiyaçlarda gözlemlenen evrimin kamu ekonomisi üzerindeki bir başka etkisi ekonomide devlet müdahalesinin daha da artmasına neden olmasındır. Eskiden beri zaten varolan ve özel piyasa mekanizmasının tahrip edici etkilerini bertaraf ederek varolanı sürdürmeyi, geleceğe ilişkin belirsizlikleri gidermeyi ve bu yolla sisteme kendi içinde sürekli işlerlik kazandırmayı amaçlayan²⁶ devlet müdahalesinin, ihtiyaçlardaki evrim dolayısıyla bundan böyle daha da artacağı ve müdahalenin yapısal birtakım değişiklikler kazanacağı ileri sürülebilir.

24) L. Johansen, *Economie publique*, Paris (A. Colin), 1975, S. 22-25.

25) P.M. Sweezy, *La Crise du Système Capitaliste in Problèmes Économiques*, Paris, 22 Novembre 1978, Sayı 1598, S. 12.

26) S.d. Brunhoff, *État et Capital*, Paris (Ed. Maspéro), 1976, S. 102.

— Müdahale artışının bir uzantısı olarak kamu harcamalarında da miktar artışı ve yapı açısından değişiklik beklenebilir. Özellikle toplumsal gereksinmelerin (Eğitim, sağlık, konut, toplu ulaşım vs. gibi) karşılanmasına öncelik verilebilir. Artık günümüzdeki toplumlarda siyasal katılma ve bilinçlenme oldukça hızlanmıştır. Gereksinmesi toplumsallaşan ve “sivil toplum”²⁷ olarak da adlandırılan günümüz toplumları yalnızca daha çok hizmet değil aynı zamanda hizmetlerin daha kapsamlı ve daha iyi görülmesini de istemektedir²⁸. Öyle ki, olayı bir Fransız iktisatçısının sözleriyle açıklayacak olursak, artık yurttaşlar içinde yaşadıkları toplumun bir bireyi olarak bazı kolektif hizmetlerin kendilerine parasız sunulmasını, bunu istemeye hakları olduğunu öne sürmektedirler²⁹. Dolayısıyla, Peacock ve Wisemen tarafından bir hayli geliştirilen kamu harcamaları alanında, toplu hizmet talebinde kamu otoriteleri ve vatandaşlar tarafından ihmal edilen konular yeniden ele alınmıştır. Daha çok bunalım ve savaş dönemlerinde başlayan toplumsal bilinçlenme sonraları da sürmüş ve eğer deyim yerinde ise kamu harcamalarında ve devletin ekonomideki yeri konusunda “denetleme süreci” (process d’inspection) başlamıştır.

— Bir başka açıdan, ihtiyaçların toplumsallaşması olayı kamu ekonomisi içinde özellikle mahalli idareler maliyesi alanında da yeni gelişmelere kaynaklık etmiştir diyebiliriz. Böylece yerel yönetimler toplumsal ve demokratik birer kurum olmalarının yanı sıra, yörenin bazı gereksinmelerini daha iyi, kolay ve ucuza karşılayabilecek birer ekonomik birim olarak da düşünölmeye başlamıştır.

Kendilerinin belli gelir kaynakları ile donatılması veya merkezden kullanımlarına daha çok mali kaynak aktarılması düşüncesi, kentleşme olgusunun da baskısıyla biraz daha pekişmiştir³⁰.

27) Bu tanımın ayrıntılı bir incelemesi için bkz. K. Bumin, *Sivil Toplum ve Devlet*, İstanbul (Yazko yay.), 1981.

28) İ. Önder, *Kamu Faaliyeti (Ders Notu)*, İ.Ü. İktisat Fak. 1973, S. 82 ve devamı.

29) R. Coste, *La Crise des Economies des pays industrialisés in Problemes Economiques*, Paris, 22 Novembre 1978, Sayı 1598, S. 6.

30) L. Weber, *L’analyse Economique des dépenses publiques*, Paris (PUF), 1978, S. 18.

— Gereksinme cephesinde karşımıza çıkan bir başka husus da, kamu ekonomisinin elinde önemli bir araç olan bütçe politikaları ile olan ilişkilerdir. Az önce söylenenlere de bağlı olan bu etkileşimi şu şekilde aktarabiliriz.

Uygulamaya konulan her türlü politikanın mali araçlara bağlı olduğu ve her türlü kamusal seçimin sonunda mali seçime dönüştüğü artık iyi bilinen bir gerçektir.

Bir vakitler klasik fransız maliyecisi G. Jeze'nin meşhur formülünde belirttiği "En aza indirgenmiş harcamalar vardır. Onları da karşılamak gerekir" görüşü günümüzde artık tersine dönmüştür. İhtiyaçların çokluğu ve çeşitliliği, kaynakların da kıtlığı nedeniyle Jeze'nin formülü "elde sınırlı kaynaklar vardır onları en iyi biçimde kullanmak gerekir" görünümünü kazanmıştır.

Her iş aynı anda başarılamayacağından aralarında en çok avantajı sağlayanı, yani en rasyonel olan seçme gereği duyulmaya başlanmıştır. İşte bu noktada ihtiyaç-kamu ekonomisi ve maliyesi ilişkisi karşımıza çıkmaktadır. Çünkü toplumsal devingenlik ve gereksinmelerin toplumsallaşması kamu harcamaları konusunda geliştirilmiş program bütçe gibi tekniklerin uygulanmasına birtakım engeller çıkartmaya başlamıştır.

Sözkonusu engellerin daha çok siyasal ve mali alanlarda kendisini gösterdiği söylenebilir. Siyasal sınırlar siyasal yapıya ve siyasal konjonktüre bağlı olarak değişik önemde karşımıza çıkmaktadır.

Mali sınırlar da siyasal engellere bağlı olarak geçmiş, şimdiki durum veya gelecekle ilgili olabilmektedir³¹. Bu alanda bazen öyle olaylar olabilmektedir ki, ekonomik açıdan hiç de rasyonel olmadığı halde bir harcama türüne politik nedenlerle devlet bütçesinden ödenek verilebilmekte, bazen de bir hükümetin emrine verilen özel veya gizli fonların mali denetiminden kaçtıkları için, kullanımlarının rasyonelliği anlaşılamamaktadır. Anılan alanlarda, benzerlerine ülkemizde de sık sık rastlanan, bazı örnekleri Fransa'dan vermek müm-

31) P.M. Gaudemet - E. Zoller, *Les Limites à la rationalité des choix budgétaires in Choix public et finances publiques 1 I.F.P., Paris (Ed. Cujas), 1980, S. 44-45.*

kündür. Bu ülkede, ekonomik gerekliliği kuşkulu olmasına karşın bir otoyol yapımına vaktiyle öncelik verilmiştir; çünkü iktidar o yörenin belediye başkanını hükümet çoğunluğuna kazandırmak istemekteydi. Ancak, bütçe denkliliği açısından kaçınılmaz olduğu halde, siyasal birtakım hesaplar nedeniyle, tarım kesimi yeterince vergilendirilmemiştir.

Ayrıca, Fransa'da yapılan ekonomik ve mali araştırmalar 1 milyon yabancı işçi memleketlerine gönderildiğinde yalnızca 15000 fransız yurttaşına istihdam olanağı sağlanabileceğini gösterdiği halde, kamu oyu baskısı karşısında, işçilerin ülkelerine gitmeleri gene de teşvik edilmiştir. Bunlara ek olarak aynı ülkede kabine kredileri adıyla anılan bazı fonlar vardır. Bütçenin bilinen birtakım prensipleri bir yana itilerek, bu fonlar bakanların özel kullanımlarına verilmekte ve böylece bakanlar da sözkonusu mali olanakları kendilerinin yeniden seçilmesinde etkin olabilecek kimi yerel yönetim birimlerine tahsis edebilmekte, dolayısıyla de mali denetimden uzak kalabilmektedir³².

Örneklerden anlaşıldığı kadarıyla, gereksinmelerin de desteğiyle oluşan kamu oyu baskısı, bu gibi durumlarda önemli belirleyicilerden biri olabilmektedir. Gereksinme kamu ekonomisi etkileşimi elbette geniş kapsamlı bir konudur ve üzerinde başka yorumlar da yapılabilir. Ancak, daha fazla ayrıntıya girmeden verebildiğimiz bilgilerle yetinip incelememezi sonuçlandırmaya çalışalım.

SONUÇ

İhtiyaç sorununu konu alan bu çalışmamızın sonunda ana hatlarıyla şu gibi değerlendirmeler yapabiliriz. Gereksinme konusu uzunca bir süre iktisat ve maliye politikalarının inceleme alanına alınmamıştır. Kamımızca bu bir eksikliklerdir. Aynı şekilde, kamu ekonomisi ile ilgili araştırmalarda da kamu kesimi içinde bulunduğu sosyo-ekonomik değişkenlerden bağımsız olarak gündeme getirilmiştir. Belki bu yol en kolay ve en teknik olan yoldur. Ne var ki, en az açıklayıcı olan yol da budur. O nedenle, günümüz ekonomilerini ve dolayısıyla konumuz olan ihtiyaç kavramını da bu yoldan irdele-

32) P.M. Gaudemet - E. Zoller, a.g. makale, S. 45-47.

mek olanaksız değilse bile bir hayli güçtür. Bu noktanın altını çizdikten sonra şöyle bir sonuca ulaşabiliriz.

Özetle yinelenecek olursak, bize öyle geliyor ki gereksinme ne doğalcı yaklaşımla, ne de tüketim toplumu anlayışı çerçevesinde açıklanabilir. İhtiyaçlar toplumların üretim güçlerine bağlı olarak bir yapı kazanırlar. Başka türlü bir anlatımla, toplumların evrim süreci içinde ihtiyaçlar da sürekli biçimde gelişir, değişir ve çeşitlenirler. Gereksinmelerin bu yoldan oluşan belli başlı özellikleri arasında şunlar sıralanabilir

1 — Sayıları çoktur. 2 — Şiddetleri farklıdır. 3 — Tatmin edildikçe şiddetleri azalır. 4 — Tekerrür ederler. 5 — Birbirlerinin yerine geçebilirler, yani ikame edilebilirler.³³

İhtiyaç alanında doğru yaklaşım belirli bir toplumda temel gereksinmeleri saptayarak onların karşılanmasına yönelmek değil, gene insan ihtiyaçlarını temel alarak, yeni ve daha gelişmiş bir topluma geçilmesini sağlamaya çalışmaktır. Bir başka deyişle, gerektiğinde bir planlama sistemi ile bilinçli olarak yeni birtakım ihtiyaçlar yaratmak da mümkün ve faydalıdır. Gereksinmelerdeki toplumsallaşmanın kamu ekonomisini ciddi olarak etkilediği ve bundan böyle de etkilemeye devam edeceği unutulmamalıdır. Dolayısıyla, kamu otoriteleri birtakım kararlar alırlarken ekonomik ve mali rasyonelliğin yanısıra, siyasal rasyonelliğe de önem vermek zorundadırlar.

İhtiyaçların evriminin devletin ekonomideki yeri ve önemini artıracığı doğaldır. Yani, bilimsel olarak, 19. YY'm Jandarma devleti, bugün de bir asır öncesine göre daha az jandarma sayılamaz³⁴. Ne var ki, siyasal yetki ve karar organları bu jandarmalık görevini daha çok ekonomik alana kaydırmak durumundadırlar. Downs'un da işaret ettiği gibi, gereksinmelerdeki evrimler ve toplumsallaşma ile kamu oyunundaki bilinçlenme karşısında "Siyasal partiler kendilerini kollektif mallar üreten birer işletme, seçmenleri birer tüketici ve seçmenin oyunu da para olarak algılamak³⁵ gereğini duymaktadırlar.

33) S. Aren, 100 Soruda Ekonomi, El Kitabı, 6. Baskı, İstanbul, (Gerçek Yay.), 1978, S. 7.

34) J. Sallais, Les finances publiques in Finances Modernes, Paris 1971, S. 195.

35) In Downs, An Economic Theory of Democracy 1957'den aktaran L. Weber, a.g.y., S. 164.

KAYNAKLAR

- Aren, S.** 100 Soruda Ekonomi el kitabı, 6. Baskı, İstanbul (Gerçek Yay.), 1978.
- Benard Y. Colli J.** Dictionnaire économique et financier, Paris (Ed du Seuil 3e ed.), 1975.
- Bowier M.** ve diğerleri, Marksist Ekonomi Sözlüğü, Çev. B. Aren - İ. Yaşar, İstanbul (Sosyal yay.), 1977.
- Brunhoff s.d.** Etat et Capital Presses Universitaires de Grenoble Ed. Maspéro 1976.
- Bumta K.** Sivil Toplum ve Devlet, İstanbul (Yazko yay.), 1977.
- Coste R.** La Crise des pays Industrialisés in Problèmes Economiques Paris, 22 Novembre 1978, No. 1598.
- Gaudemet P.M. et Zoller E.** Les limited à la rationalité des choix budgétaires, I.I.F.P. Hamburg 1978, Paris (Ed. Cujas) 1980.
- Galbraith J.K.** Le Nouvel Etât Industriel, Paris (Ed. Gallimard), 3e ed. 1979.
- Johannsen L.** Economie Publique, Paris (Ed. A. Colin), 1975.
- Önder İ.** Kamu Faaliyeti (ders notu), İ.Ü. İktisat Fak. 1973.
- Sallois J.** Les finances Publiques in finances Modernes, Paris 1971.
- Sönmez S.** Gereksinmelerin toplumsallaşması ve birey - devlet ilişkisi, Bilim ve Sanat, Ankara, Eylül 1982, Sayı 21.
- Sweezy P. m.** La crise du système capitaliste in Problèmes Economiques, 22 Novembre 1978, No. 1598.
- Trak A.** İhtiyaçlar Üstüne in Toplum ve Bilim, İstanbul, Kış 1980, Sayı 12.
- Waelbroeck J.** La grande Contreverse sur la Planification et la théorie économique mathématique Contemporaine, Paris Chaiers de L'I.S.E.A. Fevrier 1964.
- Weber, L.,** L Analyse économique des dépenses publiques, Paris (PUF), 1978.